

Márai termékeny évei

1967-ben Lolával visszarepültek Európába. A szívéhez közel álló Olaszországban, Salernóban béreltek lakást a Via Trento 64-ben. A Szabad Európa Rádióval megszakította kapcsolatát, nem volt hajlandó az igazgatónak azt a kívánságát teljesíteni, hogy szelídítsen kommentárjai hangján. Az *Új Látóhatárban*, a magyar emigráció legszínvonalasabb folyóiratában sem publikált. Alighanem igazat adhatunk Borbándi Gyulának: nem vonzotta a lapnak a népi irodalom iránt tanúsított elkötelezettsége.¹ Az ugyancsak müncheni *Új Európának* azonban továbbra is adott írásokat, szemelvényeket készülő regényeiből, amelyek iránt mind nagyobb olvasói igény mutatkozott meg. A Nápolyhoz közeli Salerno igazi otthona lett a szépírónak, a rendszeres rádióelőadásoktól megszabadulva lényegesen több ideje maradt, ezeket amúgy is már inkább csak rutinból mondta el. „...ami engem illet – írta Szőnyi Zsuzsának – májusban teljességgel abbahagyom ezt az énekes-géza munkát, amely már eddig is túl soká elhúzódott részemre. Volt öt év (1951–1956), amikor izgalmas feladat volt. Aztán maradt egy keret, amelyet hétről-hétre fel kellett tölteni, de az utolsó három évben már évről-évre nehéz feladat volt számomra. Ezért abbahagyom, és átalakulok hallgatónak: kell ilyen is.”² Szőnyi Zsuzsának arról is beszámolt, hogy feladták New York-i lakásukat. „Nem tudjuk, meddig maradunk. Arany azt írja *Az elveszett alkotmányban*, ha a magyarok útra kelnek, sosem tudni, honkeresők-e, vagy sírkeresők. A sír nem fontos, hon az nincs többé. Legokosabb retúrjegy nélkül utazni, és nem olvasni folytatásos regényt az újságban.”³

Első heteik „misz vesződéssel teltek”, de miután berendezkedtek, Márai máris tervezgetni kezdett. Nyár végéig, talán ősz derekáig nem akart elmozdulni Salernóból, a telet szívesen töltötte volna Bécsben: „azt mondják, ott még van színház, gőzfürdő, kávéház dumával, zene, korcsma.”⁴ A „duma”, a termékeny eszmecsere ugyan hiányozhatott: 1968-as naplóbejegyzései közül a legelsőben panaszolja, hogy míg 200 évvel azelőtt is „energiát” adtak a jóízű beszélgetések, mára már morogva kérdezik egymást. Morogva válaszolnak, vagy a televíziót nézik. De Szőnyi Zsuzsáék nagyszerű társnak bizonyultak, együtt jártak Paestumban, Márai némán csodálta Poszeidon szentélyét. „Hoztam Amerikából egy kéziratot, és most... körmöltni kezdek”, – írta augusztus végén. (A kézirat a *Rómában történt valami* első változata volt.) Végignézte *A gyertyák csonkig égnek*-ből készített német televíziós adaptációt, s 1968 elején már 1967-ig vezetett *Naplója* kiadásáról írt, miközben azt is panaszolta, hogy New Yorknak csak bizonyos részein olvasnak a magyarok. 1968 elején János fia megházasodott, Máraiék nem voltak ott az amerikai esküvőn. Az író menyee egyetlen szót sem tudott magyarul. Salernóban töltötték a telet, s közben szorgalmasan dolgozott *Ítélet Canudosban* című regénye kéziratán. (1970-ben jelent meg nyomtatásban, de párhuzamosan vezette *Naplóját* is, és formálódott a *Föld, föld!...* életének egyik legszebb, vallomásos krónikája.)

Az *Ítélet Canudosban* az 1800-as évek végén játszódik Brazíliában, de az anarchia ábrázolása írása idején is időszerű volt: Márai maga mondja el, hogy írásához megerősítést

kapott a francia diáklázadás hírei nyomán. A regényben is, az író utószavában is említés történik Euclides da Cunha (1866–1909) *Os Sertões (A vadon)* című művéről, amelyet Márai angolul olvasott el. (*Rebellion in the Backland*, 1940.) Da Cunha riporterként számolt be a köztársasági hadsereg canudosi hadjáratáról, amely egy szekta vezetője és hívei ellen folyt éveken át, teljesen értelmetlenül. A magyar regény írója nyomatékosan hangsúlyozta, hogy számára csak a hely és az idő tekintetében szolgált forrásként *A vadon*, s ez a regény alapján valószínűsíthető, hiszen a cselekményt gyakran szakítják meg a Máraira jellemző elmélkedő kitételek.

„Ötven éve készülök, hogy megírjam, amit... láttam és hallottam” – mondja a mű kezdetén Oliver O’Connel, kinek apja és nagyapja Írországból települtek Brazíliába, ő káplárként szolgált a hadjáratban, utána kiegészítő könyvtáros lett, családja kihalt, nyomorúságosan tengeti életét, de van még feladata: le kell írnia annak a négy órának a történetét, amikor a katonák végeztek a még életben maradtakkal és Bittencourt marsall, Brazília hadügyminisztere sajtóértekezletet tartott, amelyen a káplár volt az írnok. Többször is elmondja, hogy öregén nehéz az írás (némileg Thomas Mannra emlékeztetve), öreg ember össze-vissza fecseg, de megkísérelte, hogy csak a lényegről írjon.

Október ötödikén elterjedt a híre, hogy néhány órán belül vége Canudos ostromának, az eszelős, örületet szülő gyilkolásnak. Tíz hónap telt el az ostrom kezdte óta, tíz hónapja folyt a harc a civilizáció és a demokrácia fegyelmező eszméinek győzelméért, s ez a harc volt a „gyalázat”. A marsall közeledtének hírére a tisztek megpróbáltak némi rendet csináltatni. Nem volt könnyű dolog: a hadsereg már fölbomlott, s a táj is a pusztulás jeleit mutatta. A katonák unalomból lövöldöztek, a menekülteket viszont szisztematikusan kivégezték. Az emberi életnek nem volt értéke, a hadviselés a vadon törvényei szerint folyt. A védők még egy utolsó, kétségbeesett tüzelésbe kezdtek, vak-tában lövöldöztek, halottak feküdtek mindenfelé, s a környéket szörnyű bűz lepte el. Ezen az utolsó délutánon mindenki megértette, hogy a háború értelme nem a győzelem, hanem a gátlások nélküli gyilkolás. Lehetséges, hogy minden háborúnak ez az igazi célja? – kérdi a narrátor. Ám kérdése válasz nélkül marad.

Márai többször is megbecsüléssel írt Maupassant-ról, aki olyannak ábrázolta a dolgokat, amilyenek a valóságban. Az *Ítélet Canudosban* bevezető része a legvadabb naturalizmust idézi a háború és a céltalan öldöklés bemutatásával s a környezet lehangelő rajzával. A korábbi expedíciós csapatok vereséget szenvedtek, a vadonban elesett katonák százainak koponyaacsontja hevert, a fákon akasztottak holtteste himbálódzott. Sejtethető, hogy leírásaiban nemcsak Euclides da Cunha művének riportszerű beszámolóira támaszkodott, hanem az első világháború frontélményeit feldolgozó filmekre is. Döbbenetes ellenpontként mintha a győzelem örömeire táncmulatságra készülnének a pajtában, egy rézedényből csábító rumszag árad, amely mindenkit felizgat. Az ellenpontos szerkesztés nem ritka eljárása Márainak, de itt, az emberi méltóság elvesztésének közegében, a halál és a háborús kegyetlenségek árnyékában különleges feszültséget kelt. A naturalista jelenetezés a korhűség eszköze: a múlt század végének egyik uralkodó stílusirányzatát visszaidézve még életszerűbbé válik a történet, s még erősebben köti a századelő és -forduló brazil prózájához, melynek művelői ugyancsak szívesen éltek a naturalizmus eszközeivel, amikor a mérhetetlen nyomorúságot ábrázolták, amely elsősorban a parasztságot sújtotta. Márai még a fegyverek szakszerű leírásával is a valóságba ágyazza az eseményeket: a halomba rakott különféle puskákat és szúrószerszámokat egy fegyverkereskedő szakszerűségével írja le és osztályozza.

Ötven évvel később, amikor a narrátor visszaidézi a canudosi eseményeket, ezek a fegyverek szármalmas hatásúaknak látszanak, hiszen, mint szándékos naivitással előadja, azóta a gyilkolásnak új és sokkal eredményesebb módszerei alakultak ki. Eszmefuttatása naiv volna, ha nem sugároznék belőle Márai megvető iróniája: igaz, nem csak jelenének „fejlett” gyilkolási technikáját idézte megvetéssel, hanem azt a szektás szellemiséget is, amely a canudosiakat jellemezte, ezt a „kereszténységet”, „amely itt vérben és bűzben, vagyontalanságban és elmebajos önkívületben létezett”, bár nem volt olyan veszedelmes, mint a „civilizáció” némely eredményei. Rettegett volt az „alligátorkés”, „amiről lúdbőrözve beszéltek a mieink, mert a lázadók hihetetlen gyorsan forgatták a kétélű pengét, amely mélyen hatolt az ellenfél testébe, – mindig a hasi tájba, hiszen az volt a virtus, hogy a mestersújtás nyomán, a szúrás okozta öblös, mély nyíláson át kitekeröztek és az áldozat lába elé hullottak a belek...”

„Ilyen vad emberek voltak ezek a canudosi gödörlakók. Fejcsóválva, meghökent respektussal szemléltük most a zsákmányolt késeket. Mintha nem is katonákkal harcoltunk volna... de akárhogy is, nem lehetett tagadni, hogy ezek a vadak megszerveztek egyféle katonai rendtartást. Az ólomforgáccsal tömött fejű bunkó, a canudosi sikátorharcok másik kezdetleges és kegyetlen fegyvere, igazából betyárhalmi volt, a vaqueiro-k, a bika-kergető gulyások pastorális arzenáljából való fütykös. Még néhány ilyen elképesztő vadember-fegyvert mutatott fel Borba őrnagy – és ez a sokféle puska, muskéta, kés és bárd olyan is volt, mint egy néprajzi múzeumban az ásatások, őseemberi állapotok leletei. De másféle is volt... És most, ötven évvel később, amikor felidézem ennek az órának emlékét, nem tudok másképpen gondolni a kezdetleges öldöklő szerszámokra, mint szármalommal. Mintha ebben a betyár-arzenálisban még nyoma lenne valamilyen torz emberiségnek... Az elmúlt évtizedekben, amikor a tudomány és a technika a világ más részein hatalmasat fejlődött, a hadászati kellékek is tökéletesedtek és a képes újságok, a rádiók és a mozik elhozták hozzánk is, Brazíliába, az új, tökéletes gyilkoló találmányok hírét. Elmaradt ország vagyunk, a civilizáció lassan hömpölyög át hozzánk a messzi, fejlett országokból. Azok a tökéletes pusztító szerszámok, – bombák, melyek egész városokat tüntetnek el, aztán a lángszórók, tankok, a jóég tudja miféle csodálatos, ördögös masinák? – akkor még nem léteztek és a canudosi vademberek fegyverei olyan kezdetleges ölszerszámok voltak, mint amilyen a kőkorszakbeli ember számára lehetett a bunkó, vagy a parittyá. De ezek a canudosi fegyverek még emberszabású gyilkok voltak. A jagunco, amikor a muskétával, vagy az alligátor-késsel embert ölt: még személyesen vállalkozott valamire, szemtől-szembe... úgy, mint Káin, amikor agyonverte Ábelt. Minden gyilkosság testvérgyilkosság... erre is gondolnom kellett a Vikár tanyájának nagy pajtájában, amikor a zsákmányolt canudosi fegyvertárt szemlélttem. Vad emberek voltunk mind, a caatinga peremén, a múlt század végén, Brazíliában... de valahogy még mindig emberek voltunk, mert ezekkel a fegyverekkel egy ember egyszerre legföllebb egy embert tudott megölni. Azóta ez is másképp van: úgy hallottam, most már minden egyszerűbb és praktikusabb. Néha mégis gondolnom kellett az elmúlt évtizedekben arra, hogy más az, amikor testvér öl testvért és más, amikor egyik statisztika pusztítja a másik statisztikát. De megint elszaladt a tollam, hiszen ez már nem tartozik ide. Vigyáznom kell, – hiába, az öregség fecsegős.”

Az öldöklésben furcsa és megmagyarázhatatlan módon felvillan annak ellenpontja. A katonák a zsákmányolt papírfecsniben „zagyva igehirdetés” másolatára

bukkannak. A jövendöléseket a hívők lemásoltatták, és mindenhová magukkal vitték. Analfabéták voltak, „de a Betű mágikus erejét érezték a kótyagos jövendölésben”, hittek az „Írás és a rögzített szó hatalmában, a biblikus erőben, amely azt hirdeti, hogy az Ige volt kezdetben és erősebb, mint a Test. Hittek abban, hogy a Szó fontos valami, amit meg kell őrizni, – akkor is fontos, ha nem értik és értelemmel nem is lehet magyarázni”. Az írnok-káplár zsebre vágott egy ceruzairásos, jövendöléseket tartalmazó füzetet; akkor és ott is szorongva gondolt arra, hogy Isten sokszor a megszállottakra bízta üzenetét, s a józan ész kevesebbet mutat meg a világból, mint ezek a zavaros bölcselmek, mert „az Örület borzalmas, de van benne valami emberszabású, eleven Rendetlenség. Mindabban, ami a marsall érkezése pillanatában elkezdődött, nem volt már semmi más, csak egy Rendszer ügyködése”. Ezt érezte meg a kíséretében érkezett érsek is, aki tudta, hogy a vallás „veszedelmes energia”. Annak idején körlevelet adott ki a veszedelmes tanokat elítélve, de e tanok a legszegényebbeket mozgósították. A „kóbor, csürhe nép” közösséget alkotott, az érsek pedig sértetten állt a kíséretben, arra gondolva, hogy régen hatásos volt az inkvizíció.

Kérdés, vajon Márai nem használta-e regényének írása közben azokat a dokumentumokat, amelyek a „szegények egyháza” megteremtését szorgalmazták éppen Dél-Amerikában, az evangéliumok szellemiségéhez való visszatérést sürgetve, elítélve az egyház gazdagságát. A Vatikán végül szembefordult Boff atyával és társaival, és elítélte a tanokat. „A civilizáció erkölcsi és anyagi fölénye letöri a vadon embereinek lázadó ösztöneit...” „A marsall a civilizációt képviseli: szemében a »botrányos« háború az ügyirat, amelyet »ad acta« lehet tenni. A világ minden tájáról érkezett, kíváncsi haditudósítók a sajtószabadság nemes eszméjével nyugtatja, de közben, ha kellemetlen a kérdés, fenyegetően kiáltja, hazudni nem szabad!”

Valaki megkérdi: mi lett a sorsa a Tanácsadónak, a canudosi prófétának. A marsall parancsára a fővő rumból kiemelnek egy összeaszott emberfejet, a jövendölések írójának földi maradványát. A rumot forraló néger felmutatta a fejet, s ebben a pillanatban bekövetkezett egyfajta csoda: a levágott fő felkiáltott: Brazília! Mintha azt kiáltotta volna: Világ! Az ügyiratoknak a civilizáció által sugallt mondatai érvényüket veszítették, súlyosabb, valóságos értelme lett a lázadásnak és a lázadók halálának: a Brazíliáért és a világért hozott áldozat, az önfeláldozás jelképei lettek.

„A világ, amely a térkép mögött derengett, alaktalan volt: a dzsungel. A mindig éhes, ugrásra kész puma. És millió és millió tenyészállat, melyek milliószámra hullottak el, amikor fojtogatni kezdte a legelőket és az északkeleti partvidéket, Canudos vidékét is a szárazság. (Most, nyár elején, már mindenben érzett, – itt a pajtában is –, hogy közeleg a szárazság, kezd kiszáradni az élet nedve a földből, a növényekből és az élőlényekből.) Ez a Fogalom – Brazília – a marsall jól berendezett, korszerű ismeretekkel megtömött agyagában most egyszerre átváltozott, mint mikor a látomás megmutatja a megszállottnak a mindennapi valóság igazi arcát. De nemcsak a marsall: mi többek is, akik a pajtában voltunk, megértettük ezekben a pillanatokban, hogy »Brazília« már, mint amit a házi környezetben, aztán az iskolában és vándorlás közben tanultunk: más, mint amit »demokrácia« vagy »oligarchia« címkével jelöltek. Más, mint a kreolok hitték, akik rabolni és gyilkolni jöttek ide, de aztán megfogta, idekötözte őket valami – a dzsungel, az óceánpart, a vér és a hús. Más, mint ahogy a meszticek képzelték, akik rumtól és vértől mámoros fehérek és indiánok ölelkezéséből születtek itt. És más, mint a négerek hitték,

akiket háromszáz év előtt és aztán még a múlt század vége felé is hajófenéken hurcoltak ide az Arany Partról – hogy aztán azok, akik túléltek az emberrablást, a szállításnak nevezett tömeggyilkosságot, foggal és körömmel, vérrel és hússal megkapaszkodjanak itt a földben, a hegyekben, a tengerparton, a legelőkön és a bányákban. És zambót csináljanak az indiánból. És aztán ezek mind, együttesen, azt ordítják, – hangosan, vagy némán, – amit a levágott fej üvöltött: »Brazília!...«

Mert ez történt. Tudom, idegenek és tudós emberek számára nevetséges, amit leírtam. Sokminden nevetséges, amit nem él meg személyesen az ember... A marsall sápadt volt. És mind hallgattunk. Akkor – amíg a marsall és a Tanácsadó farkaszemet néztek – történt még valami. Ezt már nemcsak képzeltem, hiszen mindenki tanúja volt, aki abban a pillanatban a pajtában tartózkodott. A kegyelmes érsek úr is látta és mind a tapasztalt újságírók. A nagy sebész és a gazdag bankár is látta. És mindenki felnyögött, vagy felszisszent, amikor látta, hogy a Tanácsadó összeszorított, keskeny szája – ez a »száj« már inkább csak keskeny elválasztó vonal volt a bőrálarc közepén – elferdült. Ma sem tudom, mi okozta ezt a változást? Talán a sűrű, magas szeszfokú rum, amit beivott a pergamentszerűen száraz arc-bőr? Vagy a nyár eleji este gőzös melege? A pajta alom-langyossága?... Bizonyos csak az, hogy a Tanácsadó szája mosolyogni kezdett, – nem lehetett félreérteni, gúnyosan vigyorgott a száj. Ez a vigyor olyan ijesztő volt, hogy a marsall hátralépett és szája elé kapta kezét. Többen fütyöltek, sziszegtek.

A Fej vigyorgott, mintha így felelt volna a marsallnak... Leírtam ezt, mert így láttam. Mások talán másképpen értették, amit láttak.

Hosszú pillanatok teltek el, amíg Bittencourt összeszedte magát. Ez a panoptikumba való szörnyvígyor a parádés záróünnepély kínos-meglepő befejezése volt. A marsall verejtékezett, zsebkendővel törölte száját és homlokát. Aztán – katonás, parancsoló modorban – beszélni kezdett. »A fej Baiaba megy. Még ma este, Azonnal!« – recsegte. A néger sajnálkozó mozdulattal visszahelyezte a rumos fémfazékba fejét. A fej azokban a pillanatokban beszélt hozzánk, – mindenkihez a pajtában... Nem szavakkal és hangokkal beszélt, másképp. Ahogy a castinga-ban hitték a vademberek: a halottnak, a halált követő rövid időben, az első napokban módja van még érintkezni az élőkkel. De már nincs szüksége szavakra, hangos beszédre; a halott szelleme a test közvetítő médiuma nélkül is tud szólni.

Mit mondott?... Különös módon a hirtelen csendben, a merevgörcsös mozdulatlanágban megértettük a néma beszédet. Nemcsak a marsall bámult kidagadt szemmel, üveges tekintettel, – mások is, a kételkedő, cinikus haditudósítók, a nagyvárosi, művelt emberek is hallották, hogy most, a canudosi tragédia befejező pillanatában a Fej – ez a szőr- és csontfétis a néger kezében – hang nélkül, de mindenki számára érthetően felordított. És a marsall, gyöngyöző homlokkal, dadogva, kiegyenesedett és rekedten – mint aki egyszerre kérdez és válaszol – ezt kiáltotta:

– Brazília!...

Abban a pillanatban megértettük, hogy ez volt a Tanácsadó válasza. Nagy csend volt a teremben.”

Márai regényeiben elég gyakori, hogy a hosszabb előkészítő rész után fordulatot vesz a történet. Ezúttal is ez történik: a marsallnak jelentik: három canudosi fogoly, egy nő és két férfi kivégzésére készülnek. Legnagyobb meglepetésre nem a megszokott „eljárás” következik. Arra a hírre, hogy a Tanácsadótól – hát mégis

életben maradt? – hoztak üzenetet, a marsall maga elé vezetteti őket. A nő közvetíti az üzenetet: „Nem tehetsz semmit. Hiába van ágyúd. Holnapra tíz Canudos lesz Brazíliában. És holnapután száz.” A regény egyik legfontosabb mondatai. Hiába a fegyver, a hit, ha vakhit is, erősebb. A szabadság szellemét nem lehet erőszakkal kiirtani.

A marsall megérti, hogy egy végzetes legendával áll szemben. A hírrel, amely a kisemmizetteknek „jó hír”, a hatalom számára pedig végzetes. Szabadságot ígér a három fogolynak, ha két óra alatt elhozzák a Tanácsadót. A nő azonban – fürödni akar. A marsall megértette: Canudos ostromának utolsó jelenete következik. „Az a pillanat, amikor, váratlanul, elhangzik az örület ordítóására valamilyen válasz. És akkor – talán – ítélni lehet Canudosban.” Gumikádat és vizet hoznak. A szörnyű szárazságban megtörtént a „csoda”: „az emberi létezéshez, magasabb emberséghez szükséges víz, őselem zubogott a tömlőkből a kádba. És a nő „megtisztult”. A jelenlévők hátat fordítottak. Képzeletükben megjelent Erosz, Márai szerint az emberi élet egyik legfontosabb mozgatója.

Regényeiben, naplóiban is gyakran szól a „pillanatról”, amikor az ember életében bekövetkezik a nagy esély: más lehet, mint addig volt. „A marsall is megváltozott e pillanatban”, amelyet kegyelmi pillanatnak érzünk. „...mint aki váratlanul kénytelen több lenni, mint aki eddig volt, kihúzta magát. Mint aki megértette, hogy megtörtént a kihívás, amire már nem lehet hivatali szereppel és társasági magatartással felelni. Egy pillanatnak kell felelni, amely teljes erővel és minden következménnyel követeli a választ. A marsall megértette, hogy ez ilyen pillanat: a vizsga, amikor egy embernek módja van, hogy megváltozzék, – egy pillanatra több lehet, mint aki eddig volt, a szerep és a jelmez mögött.” A nő pedig kilépett a kádból, de „a sorsból is, Canudosból”. Jelképpé vált, az örök női princípiumként állt előttük. A marsall most azt is megértette, „hogy másféle erő is van az emberekben, mint a testi erő vagy az erőszak ereje”.

Kettejük párbeszédéből kiviláglik, hogy a nő orvos-férjét kereste Canudosban. Olyan közösségben, amely nem ismeri az alá- és fölérendeltségi viszonyokat. A Tanácsadó szerint a közösségnek egyetlen reménysége lehet: Isten. De nem a hatalmasok istene, nem a tilalmakkal körülfont Isten, hanem az emberek Istene. Canudosból „nem lehet elmenni”, mert aki ott él, találkozhat Istennel, és ezért „...egyszer mindenkivel el kell menni Canudosba”, hogy „otthon” legyen, hogy megtapasztalja, milyen élni Isten tenyerén. És a marsall nem tehet semmit. Kivégzik őket, megalázzák, ám mindenki átérzi: van egy vonzás, erő, amely nagyobb az emberi hatalomnál. És ezt az erőt nem lehet fegyverekkel legyőzni. A Tanácsadó szelleme tovább él és követésre serkent...

Fried István idézte⁵ Márai egyik fontos mondatát a *Négy évszaktól*: „...az igazságot ird le, hűségesen, de közben tudjad, hogy nem is ez a tárgyi hűség a legfontosabb. Ne a tárgyakhoz maradj hűséges, inkább s kérlelhetetlenül önmagadhoz.” Canudosban nem így játszódtott le a végső csata. De a regény tanításával Márai önmagát adta. Érezni a befejezésben biblia-olvasásának emlékképeit: a hit áldozatait a katonák gúnykacaja kíséri, s ők elszántan indulnak a halálba, mint Krisztus a Kálváriára.

Egy évvel az *Ítélet Canudosban* megjelenése után újabb regénye, a *Rómában történt valami* látott napvilágot Torontóban. New Yorkban kezdte meg, szándéka nem csak az lehetett, hogy felidézze a rómaiak történelmének egyik legnagyobbját, Julius Caesart, hanem, hogy a magasvasút kibírhatatlan dübörgése közepette visszavarázsolja saját olaszországi emlékeit is. Amerikában nem tudta befejezni a

kéziratot, vissza-visszatért a „helyszínre”, míg végül Itáliában megtelepedve úgy vélte: eljött a pillanat, hogy a hosszú előkészületek után megjelentesse művét, amelynek tartalma is, szerkesztése is az antikvitást idézi, hiszen az Arisztotelésznek tulajdonított „hármasság” követelményeinek is eleget tett: a cselekmény egy helyen és egy nap alatt játszódik. Meglehetősen ironikusan nyilatkozott forrásairól, az ókori történetírókról, de alapos forráskutatást végzett, s egyik kedves történetírója, Gibbon nyilvánvalóan hatott is rá.⁶ Nem a történészek módján akarta ábrázolni a diktátort, hanem a „másik” történelmet, az „adatnélkülit”, a „névtelent” igyekezett életre kelteni. Gibbont nem véletlenül érezte távoli rokonának. A híres 18. századi történész is rengeteget utazott, rendkívül közel állt hozzá Olaszország, épp Rómában fogant meg benne az a terv, hogy megírja a Római Birodalom hanyatlásának történetét. Elegánsan, szellemesen, ironikusan írt ő is. Márai nemzedéktársai közül például Halász Gábor szintén nagyra becsülte, közel állt hozzájuk felvilágosodott szemléletmódja. Alapossága ugyancsak vonzotta Márait, aki ugyan regényt írt Julius Caesar „bukásáról”, de szokása szerint történelmi elmélkedésekkel is gazdagította művét.⁷

Március derekán, napszálltakor három rabszolga bandukolt Baiae határából Puteoli felé. (Baiaeról gyakran olvasunk a naplókban.) Az úton kocsik robogtak. Az öreg rabszolga ezt mondta: „Rómában történt valami.” Elsőnek az ékszerész, Fulvius érkezett, nyomában az előkelőségek. Valamennyiükön riadalom látszott. Az öreg rabszolga már látott ilyet: Spartacus lázadásakor mutatkozott hasonló riadalom. Talán a háború, „a szenátorok, tábornokok, hadiszállítók állandósult üzlete” tört ki. De ez az ő sorsukon nem változtatott volna. A táj is megváltozott: „lomha, fenyegető árnyakkal telt meg”. A három rabszolga azt latolgatta, mi lehet a változás oka. Beszélgetésükbe mintha az író is beleavatkozna, mintha Márai személyes meggyőződését tolmácsolná: Mi történt Rómában?

„– Talán a szenátorok. – mondta vontatottan a trák.

– Talán a katonák. – morogta a szíriai.

A szíriai bosszankodva legyintett:

– A nép! – ...mondta megvetéssel.

– Ismered?... – kérdezte kíváncsian a fiú.

– A népet?

– A római népet?... Soha nem jártam Rómában. – A szíriai fejét rázta. Szégyenkezve, csendesen mondta: – Azt mondják, sokan vannak. Olyan sokan, mint...

Tájékozatlanul nézett körül. A tengert nézte:

– Olyan sokan, mint a tenger.

– Miért nem csinálnak valamit?

– Kik? – kérdezte komoran az öreg trák.

– A nép! – kiabálta a fiú.

Az öregek most nevetni kezdtek. A trák fogatlan szájjal szélesen vigyorgott. A szíriai a földre vetette magát, mint a nyavalyatörős, hentergett, két tenyérrel a vékonyát markolta, így röhögött.

– A nép, a nép, – és hánytá-vetette magát földön, leküzdhetetlen, viszketeg, lónyerítésre emlékeztető hangon röhögött. – Hallod?... – kérdezte az öregtől.

A trák kiköpött.

– A nép – és a köpésre mutatott. – Látod?... – kérdezte a fiút. – Ez a nép! – És megint köpött. – Egy korsó olajért...

A szíriai föltápáskodott. A nevetés vigyora megtapadt a szája szögletében, mint a halottak arcán az utolsó vigyor merevgörcse. Így mondta:

- Egy marék gabonáért...
- Egy délutánért a cirkuszban...

A szíriai mellbe ütötte a germán legényt, aki megtántorodott.

- Amikor a húsd cafatra vágják...

Egyszerre mondták:

- Elfelejt mindent a nép.”

Alkonyatkor, hattól hétig még nem tudni, mi történt Rómában. Héttől nyolcig más helyszínen mások beszélgetnek. Ők már értesültek az eseményekről. Poharaznak, egymás szavába vágva fecsegnek az elhunytól. A nevét még nem tudjuk, de már következtetni lehet rá, hiszen egyikük vele volt, mikor hazajött Galliából. (*De bello Gallico*), együtt keltek át a Rubico folyón, s földet adott a veteránoknak, Afrikában legyőzte Scipiót. Tanúi lehetünk a legenda-képződésnek, hátha nem is halt meg, reggelre itt lesz a divatos fürdőhelyen. Végül mégis egyetértés születik közöttük: megölték Rómában. S megint egy jellemző párbeszéd-részlet:

„– Most már, hogy megölték... jobb lesz?...

– Soha nem lesz jobb.

– Forradalom lesz.

– Akkor sokan lopnak.

– Akkor is csak az urak lopnak. A generálisok, a szenátorok. A szegény nép csak az alját lopja.”

Okos volt? Buta? Megcsalta a katonáit? Gondoskodott róluk? Ebben nincs egyetértés. De abban igen, hogy isten lesz. „Ha egy ilyen nagy kutyát megölnek, a végén mindig kijelentik, hogy isten volt.” Ugyanez praktikus nézőpontból:

„– Ha egy ilyen nagy kutyát megölnek, mindig olajat kell venni.

– És búzát.

– Sarutalpat.

– Az olaj ára felment.

– Ki mondta?

– Puteolanumban voltam. Ott mondták.

– Mikor mondták?

– Ma délután. Amikor híre jött, hogy megölték.”

Este nyolctól változik a regény előadásmódja. A párbeszédes két fejezet után hosszú magánbeszéd következik, megjelenik a köpenyegforgató, aki rögtön tudja, hogy az egyik gyilkosnak, Brutusnak kell felajánlkoznia.

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy Márai nem történelmi regényt írt, hanem történelembe ágyazott példázatot, amelyben saját, meglehetősen kiábrándult nézeteit adta elő. A nép tehetetlensége, a változtatás lehetőségének reménytelensége, a politikai elit megvetése – saját meggyőződésének regényesítése. Az elveit a hatalom gátlástalan kiszolgálásáért feladó típus még inkább személyes ügye volt: jó néhány keserű megjegyzését idéztük naplóiból, amelyek azt bizonyították, hogy a jelenséget a diktatúrák legitimálása eszközének, az „írástudók árulása” szomorú bizonyítékának tekintette, s ilyen érzéssel figyelte például az itthon maradt írók tekintélyes részét. Hogy mennyire szilárd meggyőződésévé, erkölcsi fölényévé érlelte e tapasztalatát, a regénnyel párhuzamosan végső formát öltött *Föld, föld!*... egyik – A *Verses könyvből* kiemelt része is bizonyítja:

„Ne csitulj, szív! Ne feledj! A bocsánat
Híg levében ne oldjad föl a vádat
Ne törd, hogy langy közöny és nyomorúság
A kénsavat szentelt vízzé hígítsák
Égj, mint olajtorony, szökellő
Láng, melyet nem olthat el Sunyi szellő
Pattogj, szikrázz, maradj izzó parázs,
Ne engesztelt, forró, vad jeladás.”⁸

Márai kérlelhetetlenül ítélkezett, de az itthon maradt írók nem mindegyike ajánlotta föl szolgálatait. A Rákosi rendszerben nem is teheték, az Írószövetségből kizártak sokasága „a pálya szélén” kereste megélhetését. Kevesen jutottak publikációs lehetőséghez 1953 után is, s korántsem mindenki volt a Kádár-korszak társulatának tagja. Éppen Márai írta sokszor, az író kötelessége, hogy minden erejével és tehetségével az irodalom ügyét szolgálja. A magyar írók többsége a fennálló politikai rendszertől függetlenül ezt tette. (Némelyek – nem kevesen – a „türt” kategóriába szorítva.) Az árulás és a bértollnokság valóban megbocsáthatatlan, de az sem elképzelhetetlen, hogy voltak, akik jó szándékkal, netán hívő módjára alkottak. A *Föld, föld!...*-ben „légszomjról” írt. Valóban korlátok sora emelkedett, s ezeket kerülgetni kellett. Mégsem mondhatjuk, hogy e kor mindegyik írója „asztmatikus tátogással” alkotott. „Írók, mit is tehetnék”, mondta Radnóti súlyos egzisztenciális fenyegetettségében. Az itthon dolgozó írók is ezt tették. „...mi, akik ellenálltunk, tartózkodással szemléljük azokat, akik most egyszerre előlopakodnak, odatolakodnak a tetem közelébe, és bizonygatják, hogy ők is ellenálltak.” – hangzik el *Nyolckor*. „Alakok, akik tegnap még pisszenni sem mertek, ezek a gyászvitézek most egyszerre csatlakoztak a... hogy is mondjam? Igen, a hősök menetéhez. Úgy tettek, mintha ők is részt vettek volna az összeesküvésben, sápot kértek a dicsőségből.” Ez és a sok hasonló kijelentés nemcsak a Caesar megölése után köpenyeget váltókra vonatkozik, jelentésük Márai és a kor magyar irodalmának viszonyát is megvilágítják, mégpedig az író nézőpontjából. Márai azonban nem volt elfogulatlan. Talán az is jelzi elfogultságát, hogy az este nyolctól megszólaló személyben, aki hatalmas monográfiában akarja föltárni Caesar gonoszságait, felismerhetően Németh László karikatúráját is megrajzolja. Márai nem kedvelte a népi irodalom törekvéseit, felfogásától távol állt a társadalmat szolgáló írói magatartás. Németh Lászlót különösképp bírálta. Rá céloz, amikor a magánbeszélővel elmondja: három éve írja a diktátort leleplező ódáját, dacolva a titkosrendőrséggel, amely ugyan sosem zaklatta. Őt jelenítette meg Cassius alakjában, aki „mélyrómaiakról” és „hígrómaiakról” írt, s akinek nagy és sokszor elpanaszolt nyomorúságában is futotta egy tuszkulánium megszerzésére. Caesar halála után talán időszerű lesz a „mélyrómaiság”, Cassius szavára a „mélyrómaiak” alighanem szervezkednek majd a „hígak” ellen. „Menjünk együtt a zsarnok ravatalához. Cassius a mélyrómai, te, akit mellőztek, mert kevesebbet kaptál, mint amennyit reméltél és én, zsebemben az ódával!... Hárman leszünk ellenállók... Az már valami.” Mint minden karikatúra, Máraié is torzít, ne feledjük azonban, hogy Németh László körül – kivált Szovjetunió-beli útja után – ismét magasra csaptak az indulatok, „mélymagyar” és „hígmagyar” kategóriái pedig máig vitatottak.

A regény *Este* fejezetében Kilenckor Fulviusnál, az ékszerésznél, megjelenik fia, Vitellus. Elhozta a diadémot, a ritka ékszert, s beszámolt római tapasztalatairól. Miközben a diktátor feleségétől kicsalta az ékszert, megjött a híre Julius Caesar megöletésének. A diadémot még Antonius rendelte. Caesarnak nem volt ilyesmire pénze: „Közéleti férfiből csak akkor lesz jó vevő, ha előbb kirabolja a közéletet.” Vitellus tanúja volt a diktátor leszúrásának, apja azonban óvja attól, hogy a politikába avatkozzék; mert a birodalmakat sosem a politikusok, mindig a kereskedők „csinálják”. S hogy biztosítva legyen a folytonosság, elindulnak, hogy a kert végében elássák a kincsekkel teli zsákokat. A jelenetet remek párbeszéd zárja:

„A fiú most megborzongott. Fogvacogva mondta:

– Mégis... Gondold meg. A Birodalom ura volt...

Mint, aki hirtelen megért valamit, alázatosan morogta:

– Pótolhatatlan.

Az ékszerész nem figyelt rá. Vállán a drága kincsekkel tömött zsákkal átlépett a küszöbön és komoran mondta:

– Legjobb vevőm volt.

Fogát csikorgatta:

– Pótolhatatlan.

És kiléptek a sötétbe.”

Tízkor újabb párbeszédés jelent következik, amelyben – távollétében – Cicero a főszereplő, s a téma: mit mondott a hatalomról és a hatalmasokról. Ebben a részben is akadnak aktualizáló megjegyzések például a zsarnokok irodalomszeretetről, arról, hogy némelyikük ír is a pusztító félelemről és a tehetségeket jellemző, megtanulhatatlan erőről. „A diktátor veszekedettten vágyott rá, hogy költő legyen... De nem tudott költő lenni, mert nem volt az. És nem mert király... Csak úgy tesz, mintha az lenne. Ezt megértette... És abban a pillanatban már nem hitt a hatalmában.” Ezért merte kimondani (Márai meggyőződésével egybehangzóan): „...a jó államférfi az, akinek nincs erkölce, sem meggyőződése, csak politikája van”, mert a politika kívül esik az erkölcs hatókörén.

Tizenegykor újabb állóképet szemlélhetünk. (Mind az író legtöbb regénye, ez is statikus, inkább színmű jelenetei váltakoznak különböző szereplőkkel; egyfelvonásosok sorozata. Egyetlen szálon, Caesar halálával függnek össze.) Váltakozik a párbeszéd és a magánbeszédnek az a fajtája, amikor a kérdéseket csak a válaszokból következtethetjük ki. A mű előadásmódja így változatosabb, de hangnemében nincs különösebb fordulatosság. Ezúttal egy ügyvéd számol be tapasztalatairól, amelyek közül jó néhány időtlen akad, amely nem csak Caesar korára volt jellemző. „A zsarnok azt hirdette – mondja az ügyvéd –, hogy korlátozza a gazdagok pazarlását... de mi történt a valóságban? A törvényekre fütyültek az új gazdagok. A pazarlás, a cinikus sápszedés és vesztegetés soha nem volt olyan szemérmetlen Rómában, mint ebben a korszakban, amikor a nép nevében történt minden gyalázatosság. A gazdagok a nép nevében tömték a zsebüket, és a zsarnok kitarottjai a nép nevében élőködtek.” A jogtudor nem ítéli el a kisemberek millióit, mert nem voltak hősök. De azokat igen, akik „állandóan keresni is akartak azon, hogy nem voltak szabadok. Ezek a politikusok, írók, akik most szemforgatva a szabadságról beszélnek... hol voltak ezek, amikor az erőszak sápot osztogatott? Melyik, mikor utasított vissza egy kitüntetést, egy álláskát, egy díjacskát, egy lakáskát, egy kis finom potya kivételezettséget?”

Ebben a részben újra és újra az író szócsövei szólalnak meg. Elsorolják keserű, kiábrándult nézeteit. Sok súlyos gondolatot fogalmaznak meg a mindenkori diktatúrák természetéről, az árulásról, hazugságról, pálfordulásról. Ez a regény legfontosabb mondanivalója. Ez történt Rómában, pontosabban nem csak Rómában... Márai, a gondolkodó még stílusművészetét is korlátozta az eszmék egyértelmű megfogalmazása érdekében. *Éjfélikor* azonban már e fogalmazás is telítettebb: mintha önkorlátozása után visszatérne a *Déli szél* leírásaihoz: „A jeges szél az éjféli sötétrel érkezett. Az újhold késett. A táj úgy tűnt el az éjszakában, mintha fekete körfüggőnyt aggattak volna a szigetek köré. A sötétség tapintható volt, anyagszerű. A jég ízű szél lobogtatta, lengette a sötétség fekete lepleit. A csend ájult volt, mintha a táj eszméletét veszítette volna. A tenger dagályának lomha és eszelősen következetes hullámcsapása messziről morgott, mint mikor egy fenevad álmodik a sötétben.” A bírálók annak idején is szóvá tették, hogy Márai olykor saját stílusának megszállottja. Ez – nehéz jobb kifejezést találni – dagályos, önmutogató részlet... Talán azért, mert itt az irodalomról beszélget Lollia, Caesar szeretője és Gabinus, a férje, akit az összeesküvők rendelték Rómába, és onnan tért vissza. Úgy tudta, hogy a merényletet elhalasztották. Az asszony azonban megérzi, hogy a diktátor teste halott, a személyisége azonban nem, titkos ereje mintha jelen válóvá tenné. Egyik ujján a Caesartól kapott ajándékgyűrű csillog, „...hunyorgott sárga fényel, mint egy fenevad szeme. Farkasszemet nézett a kövel. Így ült, nem mozdult.” A fényűzés ugyanis megfertőzte Rómát. A „fenevad szeme” csillog, tudja, hogy az egyiptomiak által kedvelt értékek, ha eredeti tulajdonosaik visszaköltöznek is Alexandriába, itt maradnak, terjesztik a pompakedvelés betegségét.

A történet hitelesítésének fontos eszköze a római szokások leírása, ezeket Márai gondosan tanulmányozta. Hosszadalmas kitérői közben azonban majdnem mindig közbevet egy az irodalomról vagy a politikáról és a politikusokról való megjegyzést. A szereplők fecsegése ilyenkor egy másik dimenzióba lép át.

A diktátor kedvelte az irodalmat, tehát mindenki irodalomértőnek mutatkozott. Az asszonyok is, bár megállapítják, hogy „az írókban nincs öröm”. Az csak a „beavatottak cinkossága” által megszerezhető, akik tudják forgatni a pénzt, de azt is tudják – ezért sietnek élni, – hogy a világon minden mulandó! Caesar hatalma is. S aki meghal, nem lehet nagy ember, hiszen minden megy tovább nélküle is. De a hiánya égető, „valami jóvátehetetlen történt”.

Hajnal *Háromkor* a lakomán részt vettek körülvették a játékosokat. A terem a pusztulás képét mutatta: „A hideg ételzsír szaga, a keserű bűz, amit a gyertyák és mécsesek füstje terjesztett, a feldöntött boroskancsókból és félig üres serlegekből kiömlött lőre savanyú, áporodott szeszpárája a sűrű, fojtogató lepedékben keveredett”. Az elmúlás szinte jelen való. Az ékszerészt szélütés éri, az orvos tunikáján vérmaradvány látszik, az arany a padlóra gurul, a vendégek ujjongtak és kiáltoztak: „mint a drámában, a nagy jelenet vége felé, amikor a kórus alvilági titokzatossággal kezd hörgögni”. Gabinus kést ránt, de lefogják. A sötét égen pedig feltűnt az üstökös.

Tulajdonképpen ez a haláltánc zárja a regényt! A többi, a kiadó és az író beszélgetése, vitája a megírandó életrajz honoráriumáról és az orvos magánbeszéde, csak kiegészítés és annak bizonyítéka, hogy az élet Caesar halála után is megy tovább. Az álarcok lehallottak, de bármikor ismét föltehetők. Ilyen az ember...

Egy évvel a *Rómában történt valami* után adta közre Márai *Föld, föld!*... című „emlékezéseit”. Tulajdonképpen ez is egy „haláltánc”-ról szól: a második világháborút

követő néhány évről – ezeket is az író visszaemlékezései színesítik – a demokrácia reményéről és a diktatúra kezdetéről. Ahhoz, hogy nagysága szerint tudjuk értékelni ezt a valóban kivételes kötetet, amelyben a „napló” egy végzetes elhatározás regényévé gazdagodik, át kell élni ezeket az éveket. Csak így lehet meg az olvasóban az a személyes érdekelttség, amely az író mindvégig jellemzi és készíti. Mások számára csak történelmi forrás, vagy Márai életrajzának részlete.

Regényszerűen indul: 1944. március 19-én, Sándor napján, amikor a családtagok még egyszer és utoljára a közös asztalnál köszöntik az író. Ekkor már az elsötétített városban nem volt szokás társas életet élni, az alkalom kivételességét az is jelezte, hogy sikerült jó bort szerezni, s az megoldotta a nyelveket, hamarosan élénk politikai vita robbant ki a jobb- és baloldali érzelműek között. Ekkor szólalt meg a telefon. Márai barátja, egy miniszterelnökségi tisztviselő telefonált. S ezzel egy egészen új történet vette kezdetét: a hagyományos életformától való búcsúzás tűnődő fájdalma és a veszélyeztetettség érzése köszöntött be. Az író megjelenítő készségének, szemlélődésre mindig kész magatartásának remek megjelenítése ez a pár mondat.

„...gyanakodva kérdeztem:

– Mi újság?

– A németek ma éjjel megszállták Magyarországot.

Olyan nyugodtan, természetes hangon mondotta ezt, mintha valamilyen társadalmi hírt adna tudtul. Kitűnő, fegyelmezett hivatalnok volt. Kis ideig hallgattunk. Megkérdeztem:

– Hol vannak?

– A németek?... Itt a várban. Most vonulnak fel a tankokkal. Az ablakból nézem.

– Hol vagy most?

– A minisztériumban.

– Le tudsz jönni hozzám?

– Most lehetetlen – mondta nyugodtan. – Nem engednek át a tankok között. De holnap, ha még nem fognak le, talán lejövök.

– Jó éjszakát – mondtam és éreztem, hogy ostoba, amit mondok.

– Jó éjszakát – felelte komolyan.

Letette a kagylót. Másnap nem fogták le, csak harmadnap, és rögtön elvitték egy német internálótáborba.

...A szobalány bejött és nekikezdett – fehérkesztyűsen, ahogy felszolgált, mert az is hozzátartozott a házirendhez – leszedni az asztalt. Átmentem szobámba, leültem a régi íróasztalhoz. A tavaszi éjszakában csendes volt az ablak előtt a város. Csak néha dübörgött egy tank a Vár felé, vitte a Gestapo-embereket, hogy megszállják a hivatalokat. Hallgattam a tank dübörgését, cigarettáztam. A szoba kellemesen langyos volt. A polcokon felsorakozott könyveket néztem, szórakozottan, a hatezer kötet könyvet, melyeket sokfelé szedtem össze a világban. Itt volt az a Marcus Aurelius, amelyet a Szajna-parti ócskásnál vettem, aztán Eckermann *Beszélgései*, egy régi magyar kiadású *Biblia*. És még hatezer könyv. A falról apám, nagyapám, elhalt rokonok képei néztek le reám.”

Az emlékezés hiátusait ki lehet egészíteni a *Napló*ban leírtakkal, ha valaki az életrajzra kíváncsi. A *Föld, föld!*... azonban egyesíti az életrajzot, a korrajzot és a lelki folyamatok megjelenítését, s mindezt történelmi hűséggel teszi. Karácsony másnapján szállták meg az oroszok Leányfalut. Budapestet még nem zárták körül

egészen, de már folyt az ostrom. A sötétben látni lehetett az ágyúk villanását, s az író azon merengett, mit, milyen változást hoznak az orosz katonák. Ez műve ismétlődő kérdése. Mi történik ezután? Hogyan szembesül egymással a hagyományos európai és a titokzatos keleti kultúra? A náciizmus üldözöttei felszabadulásként élték át az orosz katona megjelenését. Azt még senki sem sejtette, hogy szabadságot nem hozhatott, „mert neki sincs”.

A „felszabadulás” pillanatáról regények és elbeszélések születtek. Némelyik valóságos legendával vonta körül. Márai leírása pontos és tényszerű, nincs benne rokon- vagy ellenszenv. Való igaz, hogy az első hullámban érkező reguláris katonákkal szót lehetett érteni, nem fosztogattak, csak az órák iránt tanúsítottak különös érdeklődést. „...egészségesek voltak, jó kedvűek és elfogulatlanok”, s különleges figyelmet fordítottak a szeszes italokra. Leányfalun nem dívott az a szokásuk, hogy a férfiakat sorba állítva „kicsi havat lapátolni” vitték. (Édesapám Solymáron lépett ki a sorból, volt, aki évek múlva került elő.) Márai író volta bizonyos tiszteletet keltett, egy tiszt felszólította: írja meg, hogy járt nála egy orosz katona, aki Jasznaja Poljanan megszemlélte a magyarok pusztítását. Puskin ismerték tanulmányaikból, Tolsztoj és Dosztojevszkij neve hallatán bólogattak. Valóban volt bennük valami gyermekien kiszámíthatatlan. Kezet csókoltak a háziasszonynak, megébedeltek, majd karkötőjével távoztak. Az író – mondja Márai – varázsló volt, de „nem hatott mindig mágikus erővel”. Homályos emlékeim szerint egy orosz tiszt meglátta könyves polcunkon Csehov egyik művét. „Nye pizátyelj!”, kiáltotta, s akkorát vágott az asztalra, hogy később szögekkel kellett megerősíteni. „Gyermekesek voltak, néha vadak, néha idegesek és szomorúak, s mindig kiszámíthatatlanok... van az oroszokban valami »más«, amit nyugati nevelésű ember nem ért.” Márai egyébként Ilja Ehrenburggal mondott csődöt, a zord orosz katona megvetően „propagandiszt”-nak nevezte.

Talán jellemző Máraira, talán nem, de szorgalmasan érdeklődött a hozzájuk vetődött katonák irodalmi ismereteiről. A jelek szerint szerények voltak, de egy harcoló sereg katonáitól ezt nem lehet rossz néven venni. Valószínűleg nem ilyen jellegű ismereteiket mozgósították. Puskin, Lermontov és Gorkij standard nevek voltak. Felbukkantak mások is. Az irodalom mélyebb ismeretét azonban nem a háborúzó katonáktól kell megkövetelni.

A Föld, föld!... első részének alapérzése a kíváncsiság. Az írósa öntudatával tájékozódó Márai szembesül egy másfajta embertípussal és gondolkodással. Érdeklődéssel, kicsit tétován, hisz ekkor még mindenki számára tisztázatlan volt, mit hoz a jövő. A Spengler által leírtakat szembesítette a valósággal, ami egzisztenciálisan nem kecsgett sok jóval. Lakásából néhány tűzfal maradt meg, s a „pépes romos dombból” néhány fölösleges tárgyat mentett ki és a Csutora emlékét őrző *A polgári kutya gondozásának könyvét*. Minden más, többek között a hatezer könyv, a háború marta-léka lett.

A második rész Joel prófétától vett mottója is sokat sejtet: „...amit a sáska meghagyott, megette a szöcske; és amit a szöcske meghagyott, megette a cserebogár; és amit a cserebogár meghagyott, megette a hernyó...”⁹ A főváros ostroma véget ért, egy rózsadombi szükséglakásba költöztek, itt éltek 1945 márciusától 1948 augusztusáig. A „szükséglakás” az ideiglenesség jelképe volt, mint ahogy ideiglenesnek bizonyult a fordulat évéig eltelt rövid időszak is. De először megkezdődött az új

honfoglalás, a túlélésért és megélhetésért folytatott szorgos tevékenység. Elhangzottak a nagy szavak, de a tartalmukat az egyszerű, derék emberek adták. Az ország „nagy erővel kezdett élni”, és „eltűnt a karikatúra”, megsemmisült a régi rendszer és Márai elképzelése szerint régi énje is megszűnt: elenyészett a „polgári író”, az „urbánus” és a „dandy”, maguk alá temették a romok. Nem sajnálta, hogy így történt, azt remélte, hogy végre nálunk is teljesítheti hivatását a polgár és föl-emelheti a tömegeket „a polgári életforma térfogatába”. Eddig erre nem nyílt lehetőség, s neki, a sikeres íróknak talán éppen ez hiányzott. A való vagy vélt leszámolás és az újat kezdés esélye hitelesen fogalmazódott meg a romokat (és ezek egy meghaladott, eltűnt életforma jelképei is) szemlélő író tudatában.

„Polgár voltam (ha karikatúra is), ma is az vagyok, örege, idegen hazában. Polgárnak lenni soha nem volt számomra osztályhelyzet – mindig azt hittem, hivatás ez. A polgár számomra a legjobb emberi tünemény volt, akit a korszerű nyugati műveltség alkotott, mert a polgár alkotta meg a korszerű nyugati műveltséget: amikor egy elöregedett társadalmi hierarchia megsemmisült, egy megbillent, tótágast álló világrenden belül a polgár teremtett egyensúlyt.

Ezzel az osztállyal, a polgársággal, örökké perem volt. Én, a felvidéki polgári ivadék soha nem éreztem otthon magam abban a budai polgári lakásban és szerepkörben, ami most a romok között enyészett. Hiányzott számomra, mi is?...

A légkör. A megtartó, az eleven polgári légkör. (Kassán nem hiányzott soha. A kolozsváriakon sem éreztem ezt a légszomjas tátozást, a légkör hiányát.) De minden, ami Budapesten körülvevett – a kormányfőtanácsos, a méltóságos úr, a cselédnyúzó nagysága, a lipótvárosi plutokrata (ő volt még a legjobb fajta ebben a felemás álpolgári pesti panoptikumban) –, mindez nem volt számomra eleven, polgári légkör – igen, mint én magam, ez is csak karikatúrája volt annak, aminek emlékét Kassáról elhoztam és hűségesen őriztem. Mert volt itt sok minden, amit érdemes volt szemügyre venni. A légközméterek mellett, ami a lakásomból maradt, közvetlen szomszédságban púposodott az a pépes szemétdomb, ami valamikor Kosztolányi háza volt. Egyemeletes, kis budai ház volt ez, talán négyszobás. A kapu mellől jobbra nyílt a költő dolgozószobája. Ezt a szobát természetesen a mennyezetig megrakták könyvekkel, ahogy ezt a nyájas olvasó elvárta egy költő dolgozószobájában – de a költő, aki ebben a szobában élt, a könyveket nem szobadísznek használta, hanem feltehetően mindjárt olvasta is. Azt hiszem, az európai írók között a magyar írók voltak a legszorgalmasabb olvasók. Magyarországon az olvasás szorgalmi feladat volt az írók számára, az írásnál is fontosabb, mert a magyar nyelv még nem süppedt meg olyan sűrűséggel az irodalmi tudat rétegeiben, mint a német vagy az olasz, vagy a francia. Ezek az európai nyelvek állandóan kaptak tápanyagot a nyelvi peremvidékről, a teutonból, a latinból, a szlávból... A magyar nyelvet nem tárolták sehol: szavait úgy kellett összeszedni, ezer éven át, kölcsön-szavakból, amelyek néha idegenek voltak a nyelv szellemétől. A magyar költő, ha felásta tudatának mélyrétegeit, nem mindig talált az új tüneményekre érzékletes fogalmakat, fedőszavakat: a nyelv mintha évszázaddal hátrább álmodozott, darva-
dozott volna.

A magyar írók, a XX. században is, ilyen mohón, kíváncsian, zsugorian olvastak, mint akinek sürgős feladata van: ezer év magányosságának, hallgatásának, asztmatikus léghiányának mulasztásait kellett pótolni, mert kevés szavuk volt – kevés ahhoz, hogy

elmondják önmaguknak a Nagy Titkot, a »Magyar« és aztán a »Műveltség« felfedezéseit... A »Műveltség« fogalmai egyidejűek voltak más népek számára, a nagy nyelvterületeken a fogalmak állandóan áradtak, vegyültek és sűrűsödtek. A magyar nyelv szőszegény maradt. Shakespeare-nek, így mondják, 30 000 szava volt... ugyan, hány szava lehetett Balassának, Pázmánynak vagy Zrínyinek? Ezért az írók – minden korban, a testőrök éppen úgy, mint a pesti kávéházakban verselő költők, Csokonai, göthös pipafüstben, mint Somlyó Zoltán, keserű cigarettafüstben –, amikor írtak, sebtiben becsempésztek a vérszegény, csontos-sovány nyelvbe idegen tápanyagot, néha felismerhetetlenül, néha jóízűen kendőzték a jövevény szót... Mert minden kevés volt. Mert nemcsak óvni, gyomlálni, tisztogatni kellett a gyönyörű, magányos magyar nyelvet, hanem olvasás közben fel kellett tölteni más nyelvek ingereivel. (Egyetlen rokona volt a világban, a finn... de ezt a »rokont« a finnugor szakos nyelvészekon kívül már senki nem értette.) Vitaminozni kellett a nyelvet, amely még mindig, ezer év európai nyelvgyakorlat után is, szomjasan szívta magába az idegen táplálékot.”

A nemzet felemelése és eszményekkel telítése folyamatában, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított a magyar nyelv tisztításának, gazdagításának, mert a költők képesek a legelőkből hazát formálni. Ezra Poundra hivatkozott, aki azt gondolta: „Költészetben kap igazolást minden, amit a népek akarnak.” De hivatkozott krisztinavárosi elődeire. Virág Benedekre, aki „lúdtollal körmölt virágéneket” és Kosztolányira, aki „olvasás közben állandóan elcsent valamit a magyar nyelv számára”. És írni kellett, mert így pallérozódott a nemzet: „Ezért írt a bajuszos Berzsenyi, a meghatóan Don Quijote-szerű Kazinczy, az »álruhás forradalmár«, Arany. Vagy a pipázó, hasas és bájos Heltai Jenő. Vagy a légszomjasan sípoló-hörgő, lázaszenialis Babits. Vagy a gügyögő Szép Ernő. A gauguines ornamentikába menekülő József Attila. A vad flatusú, nagyszerűen öreg kamasz, Szabó Lőrinc. Nemcsak írtak, gyönyörűségből, hanem olvastak is, szuszogva. Minden korban, minden megközelíthető nyelven olvastak. Fordítottak németből perzsa kádenciákat, angolból kínai lírát... Mindent »műveltek«, mert fel kellett tölteni a magyar nyelvet a szükségesen túl a felesleges szavakkal. Tudták, hogy a feleslegessel kezdődik az Irodalom. És az Irodalommal kezdődik a nemzet. Kosztolányi, mint minden magyar író – itt lenn, a pépes tenyészetben, ami otthonából maradt –, úgy táplálta és fertőtlenítette a magyar nyelvet, mint egy járványorvos fertőzéses időben egy nagybeteget.”

Megismétli ugyanazt a kérdést, amely a *Szindbád hazamegyben* is fölmerült: ki volt a közönség? Kinek írt például Kosztolányi? Sartre és a nyugati marxista gondolkodók szerint az írónak a hatalomba került polgárság igényeit kellett kielégítenie. Magyarországon a Felvidéken és Erdélyben életszükséglet volt a színvonalas könyv, s volt egy kishemesi elszegényedett értelmiségi réteg is, amely őrizte irodalmi műveltségét. Nem polgárok voltak, hanem szemérmes olvasók. De az igazi olvasókat megsemmisítette Trianon. Kosztolányi azonban, ha nem látta is olvasói arcát, írt, remekműveket, mert szenvedélye volt az irodalom és meg kellett élnie. A nagy francia írók vagyonosak voltak. A nagy magyar írók legfeljebb egy házat írtak össze. De most ez is romba dőlt. Ám ha betegen is, szélütötten is, de olvastak, mint Schöpflin, aki ugyancsak hivatásának tekintette az irodalmat „...hős volt, mert hűséges volt a mesterségéhez és a meggyőzéséhez.” A magas magyar irodalom

képviselői hősök galériáját alkotják Márai művében, s elmélkedéséből arra következtethetünk, hogy akkor és ott, a romhalmazzá lett Vár oldalában úgy érezte: csak ez a hősiesség adhatja vissza a magyarság reményét. Mert a művelt arisztokrácia széthullott, s a magyarság már akkor veszélybe került, amikor a német csapatok átlépték Ausztria határát, s a sétányon siető Teleki Pál képzeletében megjelent a vég látomása. A karikatúra-lét azonban nem változott: az emberek közömbösen sétáltak, üdvözölték egymást, békésen ballagtak végzetük felé.

A félmúltra való emlékezés és az irodalom remélt, hagyományaival indokolt szerepének apológiája a második rész közepével lezárul. A továbbiakban az 1945 utáni élet mindennapjait ábrázolta Márai. „A mindennapok izgalmasabbak voltak, mint a jövő gondjai.” Az országban a romokon megindult az élet. „A katonai megszállás ténye, a kommunisták komor, de egyelőre még óvatosan helyezkedő jelenléte az első megrettenés multával mániákus tevékenységre ösztökélte az embereket” – írja. Ebben a helyzetértékelésben azért érezhető a visszatekintő pozícióból adódó mindentudás. Az élet újra indításához, a feltételek megteremtéséhez valóban tevékenységre volt szükség. Nem volt mániákus, hanem lendületes. E nélkül nehezen lehetett volna néhány hónap után normalizálni a középállapotokat. A megszállás tény volt. De a kommunisták ilyen háttérrel is súlyos vereséget szenvedtek az első választásokon, s a többség még mindig abban reménykedett, hogy az orosz csapatok ittléte korántsem végleges.

Érthető Márai visszatekintésének indulata, de vannak e résznek indokolatlan túlzásai és elrajzolásai. Nagyon nehéz ilyen kiválóan megírt, tudatosan szerkesztett, az emlékezés személyességével hitelesített alkotás némely meglátását helyreigazítani, de talán az igazságra kényes íróknak is tartozunk ezzel.

Való igaz, harmadrangú tehetségek csinálhattak karriert, ha sebesen beléptek egy pártba, de nem mindenki volt karrierista, aki pártot választott. Napról-napra voltak kivégzések, ám nem mindegyiket nevezhetjük keresztényüldözésnek. Csaltak és ügyeskedtek, de ez sem volt általános jelenség. Nem biztos, hogy a parasztok „sunyin” várták a földosztást. Nem szenvedett mindenki „gyűlölet-pszichózisban”, s az infláció sem a gyűlöletet növelte, hanem a nyomorúságot. Nem minden értelmiségi kötött paktumot a kommunistákkal. Nagyon igazságtalan, ahogy Márai a népi írók némelyikét jellemzi, hiszen a népi mozgalom bevallott célja volt a földosztás, amely ott és akkor igazságtételnek mutatkozott. Nehéz mit kezdeni a „proli” lesújtó jellemzésével, hiszen Márai sem mondja el pontosan, mit ért ezen a rétegen. Ismertem olyanokat, akik táncra perdültek, amikor Szálasi átvette a hatalmat, és az elsők között léptek be a kommunista pártba. Márai is ismerte őket. De nem mindegyikük volt megvetett „proli”:

„Nincs silányabb, megalázóbb ellenfél, mint a proli. A bandita, aki öntevékenyen valósít meg gaztetteket, legalább személyesen vállalja a felelősséget. A proli soha. Csak akkor jelenik meg a történelmi színen, ha felelőtlenül, felsőbb biztatásra működhet. Ilyenkor felhúzza a parádés egyenruhát, megnyalja a szája szélét, feltűri a zubbony ujját és elégedetten, tempósan kezd munkába. Így jelent meg esztendő előtt ennek a háznak erkélyén, zöld ingben. Így állott most ugyanazon az erkélyen vadonatúj csukaszürke formaruhában. Elégedetten és magabiztosan nézett le a tömegre, mint a szakember, aki végre egyéniségének és képességeinek megfelelő munkához jutott és elmondhatja: Isten áldja meg a tisztos ipart.”

„A Terror újra megjelent a városban.” A gyilkos hajlamú emberen sem változtat a nevelés, s Márai riadtan figyelte, hogy a város utcáin ismét megjelentek az egyenruhás fegyveresek. „Ez a fajta ember nem érez, nem tünődik, nem vívódik – rendkívüli helyzetekben is szakszerű közömbösséggel végzi mesterségét, mint a hóhér, aki aggályos tárgyilagossággal igazítja a halálra ítélt nyaka körül a kötelet.” És megjelentek emlékezete vásznán a neofiták, a mindenkori törleszkedők is, akiket „derűs elégedettséggel” figyeltek a Moszkvából hazatért kommunisták, akik szisztematikusan készültek a hatalom megragadására, s leginkább erre a hasznát kereső rétegre támaszkodhattak. Sokféle sorsúak keveredtek az akkori társadalomban. Voltak, akik a koncentrációs táborokból tértek vissza. De bennük megmaradtak az emberi érzések. A szolgák azonban szemrebbenés nélkül teljesítették, sőt, túlteljesítették a parancsokat. Közéjük sorolta Veres Pétert, akiről egészen lesújtó képet rajzolt. „Egyik ilyen frissen szervezett alkalmi párt vezetője egy alföldi paraszt volt, aki évekkal előbb többször felkeresett a liberális lap szerkesztőségében, hosszasan elmondta politikai filozófiáját. Ebben az időben rokonszenves volt, mert nagy szükségből jött, mert értelmes volt és őszintén akart segíteni a földtelen, cselédsorban senyvedő szegény népen. Cikkeket, könyveket írt, nem is volt tehetségtelen. De kórosan szószaporító volt, írásban is – beszélgetés és szónoklás közben is –, egy imamalom készségével tudott órákon át maratoni szófűzéseket mormolni, amíg hallgatói szédelegtek. Ez az ember most szerephez jutott: az »osztás« egyik nagy hatalmú mamelukja lett, és a kommunisták dédelgették, mert egyforma buzgalommal szolgálta ki őket, a kommunistákat és a megszálló orosz csapatokat. 1946 vége felé még egyszer, utolszor láttam. Nem ismertem fel rögtön, mert testi mivoltában különösen elváltozott: meghízott, az általános nyomorúság közepette kerekre hizlalta magát, és olyan panyókásan, rámászcizmásan, zekésen öltözött fel gazduramnak, mint Rózsahegyi Kálmán, amikor műparasztot játszott vasárnap délután a Nemzetiben. Ilyen jelmezben vállalta, hogy hadügyminiszteri szerepet alakítson – ez a kabinetalakítása még a haladókat is meglepte. Később, amikor már rázott a szekér, bátortalanabb lett, és élete vége felé egyik hosszú távú előadásában – a később szerzett értesülés nosztalgikus hangsúlyával – elsőhajtotta, hogy az irodalmi alkotáshoz »lélek kell és tehetség«.

Ha e korból megmaradt homályos emlékeimet idézem, Veres Péter valóban általános elképedésre vállalta el a hadügyminiszterséget. Mint a Nemzeti Parasztpárt exponense a Szovjetunióból is lenyűgöző élményeket közvetített a paraszti életformáról. De nem volt gonosz, legfeljebb társutas, akit talán magával ragadott a földosztás ténye, várakozásainak beteljesülése. Gorkijnak – akit Márai idéz – kétségtelenül igaza volt, amikor nem táplált illúziókat a szocialista forradalomról, évtizedes tapasztalatait segítették a tisztán látásban, a realista számvetésben. De Magyarországon csak azoknak voltak tapasztalatai, akik a Szovjetunióból tértek haza, és ők mélyen hallgattak ezekről. Márai is tisztában volt azzal, hogy még a bűnösök sem cselekszenek „logikusan”, s még azt is elfogadta, hogy voltak, akik hívőként csatlakoztak. Visszatekintve már tudni lehetett, hogy Sztálinék ismét tisztogatni kezdtek, hogy kiküszöböljék a nyugati „fertőzést”, és megteltek a gulágok, emberek tűntek el örökre, de akkor ezekről itthon alig néhányan tudhattak, s ők annál serényebben igyekeztek teljesíteni a moszkvai elvárásokat. Márai szerint lelkes szekértolóiaknak tudniuk kellett a Szovjetunióban történelekről. Egyáltalán nem biztos, hogy tudtak.

„Az autó, a lakás, a külföldi utazások, a kivételezettség finom sápjai, a Szerep, amit ajándékba kaptak a párttól, elhomályosította tudatukban, mi történik a Szovjetben?” A történések mechanizmusát csak azok ismerték, akik ott éltek emigrációban, s átérték a nagy tisztogatásokat, amelyekből az menekült meg, aki előbb szolgáltatott terhelő adatokat emigráns társáról.¹⁰ A Gulag-irodalomról fogalma sem volt senkinek sem, s hová utazhattak a kivételezettek?...

A *Föld, föld!*... egyik legérdekesebb részlete az írónak és egy, a Szovjetunióból hazatért idős költőnek a szabadságról folytatott eszmecserejét idézi vissza. Nemcsak arról beszélgettek, mi a szabad irodalom lényege, hanem párbeszédükbe beleszötte Márai azt is, mikor kötelessége emigrálnia a szellem emberének. Ez is visszatekintő és önmagyarázó részlet, az öreg költő beszélgető társa véleményének szócsöve.

„Arról beszélünk, hogy az emigráció az írók számára nemcsak veszély, hanem – olyan korszakban és helyzetben, amely megtagadja a szabadságot és az igazságot – lehetőség is. Ilyen korokban önkéntesen el kell menni a számkivetettségbe, mert csak így van mód kimondani az igazat – és másképpen nincs értelme az írásnak. Az öreg író helyeselt – az emigráció nagy próba, de erőforrás is, ezt bizonygattuk. Példákat idéztünk. Lenin Svájcban, nyomorúságos körülmények között, töretlen lelki erővel és meggyőződéssel, Victor Hugo húsz éven át Jerseyben, Marx Londonban, Voltaire Ferneyben, ahová Párizsból emigrált, azt írta, az író csak szabad országban élhet, máskülönben bele kell törődnie, hogy félénk rabszolga lesz, akit rabszolgatársai féltékenyen és irigyen gyanúsítanak és beárulnak a zsarnoknál... Helyeselt és megegyeztünk, hogy igaz, hiszen ezért ment ő, negyedszázad előtt, a Szovjetunióba, mert a kommunista csak ott írhatja szabadon a véleményét... Ez a karakán kijelentés meglepett, mert az írói szabadságról – ahogyan azt a Szovjetben értelmezték – akkor már volt értesülés külföldön is. De nem akartam megbántani, és ezért, mikor elhangzott ez a monoton hangon odavetett megállapítás, rövid szünet következett. Mindössze azt feleltem, a szovjet szabadság valóság lehet az ő számára, aki kommunista, de a szabadság csak föltétlen és osztatlan lehet, tehát csak akkor igazi szabadság, ha azokra is érvényes, akik történetesen nem kommunisták. Például, ami az ő számára igazság, az én számomra nem az. A beszélgetésnek ez a szakasza emlékemben maradt, mert mindketten ugyanazt mondtuk, de a folyó két partjáról beszélünk.

Mi történt ezzel az emberrel, aki »odaátról« jött? Nem meri megvallani, hogy a Szovjetben a szellemi alkotó ember számára nincs szabadság? Miért szajkolja, hajtogatja a szemináriumi tételeket? Most, amikor – először és utoljára – nemcsak »társalogtam« valakivel, aki onnan túlról jött, hanem – úgy tetszett – őszintén beszélünk, szerettem volna megtudni, mitől fél, amikor ilyen iskolásan, szabványosan »vonalasak« a válaszai? Észlelhetően őt is érdekelte a beszélgetés – a kiéhezett ember öröme volt ez, aki világnézeti Jesivák után végre partnerre lel, vitatársra, aki őszintén kérdez és felel. Öreg volt, kilúgozott belőle az élet minden illúziót – (a beszélgetést követő harmadik évben meghalt) –, félt attól, hogy a láthatatlan, de örökké fülelő, szimatoló szovjet érdeklődés egyszer számon kéri rajta ezt a beszélgetést is?”

Még egy hasonló beszélgetés szerepel ebben a részben, amely a hazai politika és a kommunisták teljhatalomra törő magatartásának leleplezése. A Szovjetunióból hazatért politikusok először „paroláztak”, majd gátlástalanul terjeszteni kezdték az

új „világvallást”, a kommunizmust, s a „gyarmatosítás előfutáráiként” viselkedtek, s megfélemlítve, de alázatosan követték őket a „társutasok”. Egy ilyennel beszélgetett Márai 1948 tavaszán, a Titóval való kapcsolat megromlása idején. A jelenetelés megint remek, ellentétei növelik a történés lesújtó, de reménytelenséget is sugárzó iróniáját: „Látogatóm kitűnően viselkedett a náci korszakban, amikor – származása és meggyőződése miatt – ő is osztotta az üldözöttek sorsát; bátran mentett ártatlan áldozatokat, és éppen ilyen bátran, emberségesen segített most, amikor fordult az idő, a vörösteror veszélyzónájában mindenkinek, akinek szüksége volt segítségre. Szociáldemokrata volt, egy szocialista napilap szerkesztését bízták reá. Amikor a kommunisták meghirdették az »egyesülést«, nem tudott védekezni a terror ellen, fogcsikorgatva és utálattal ő is odaállott az emelvényre és »egyesített«. Tudta, hogy ez a vállalkozás a morális öngyilkosság egyik válfaja, de nem tudott védekezni ellene. Most dadogott. »Ez tragédia« – mondotta.

Elkísértem az utcára. A sarkon plakát ragadt, Titót ábrázolta, az érdemrendes, dagadt mellű, díszruhás balkáni tábornokot, aki néhány héttel elébb járt Budapesten, ahol nagy parádéval fogadták. Néztük a viharvert falragaszt. Megkérdeztem, mit gondol, miféle ez a Moszkvából hazatért kommunista garnitúra, van-e közöttük »úriember«? Látogatóm értelmes ember volt, rögtön megértette, mit akarok tudni. Az »úriember« minden társadalomban ritka emberi tünemény, tehát nem a címeres, monoklis, raccsoló és uraskodó kaszinótag, hanem az ember, aki – függetlenül társadalmi helyzetétől – tudja, hogy a walesi herceg címerének jelmondata: »Ich dien.« És hallott arról, hogy a szamuráj regulák egyike megparancsolja: »A szavadat akkor is meg kell tartani, ha egy kutyának adtad.« (Az ilyen »úriember« mindig ritka – de Magyarországon is akadt ilyen.) Ismerősöm gondolkozott. Aztán – komoran – kimondotta:

– Úriember? Ezek között? Egy sincs.

Olyan határozottan mondotta ezt, mint Mencken, az amerikai esszéíró, aki a harmincas években, egyik tanulmányában keserűen állapította meg, hogy »a kommunistákkal nem lehet együtt dolgozni, mert nincs közöttük gentleman«. Megkérdeztem, ha ez igaz, miért dolgozik együtt velük?

– Mert politikus vagyok – mondotta. – És úriemberekkel nem lehet politikát csinálni.

Sápadtan ment el, vissza a szocialista lap szerkesztőségébe, »egyesíteni«. Kevés idő múltán, a Rajk-perrel egy időben, letartóztatták, a kommunista vésztörvényszék hétévi börtönre ítélte.”

Kiegészítője e két jelenetnek a *Verses könyvből* való idézet. Márai lelkiállapotának összefoglaló jellemzése:

„Mint a kártyás, hajnal felé, ha sárga
Ujjaival a frakknadrág zsebében
Pisztolyt keres, s egy hang azt mondja: »Még nem!...«
Hőkölj meg és nézz vissza a világra.
Mi maradt még? A hold, Kína, a fjordok –
Szent Ferenc pőrén s halottan volt boldog –
Vesztettél, állj fel és köszönj. Szemed
A csillagokra emelheted.”

Márai azonban itthon nem látta a csillagot, ezért is szilárdult meg benne a szakítás gondolata. Ennek a folyamatnak kifejlődését járja végig a harmadik részben,

amely gondolati esszébe ágyazott életrajzi emlékezés. Benne a búcsú stációit járjuk végig. E részletben figyelhető meg leginkább az az Angyalosi Gergely által nyomtatékosított kettősség, amely mindvégig jellemzi az emlékezéseket.¹¹: „...amint önnön énjét íróként fikcionálja, hirtelen távolság teremődik közte és a közösen konstruált történelem között, mert egy olyan perspektívában látja a dolgokat, amely – legalábbis részben – érintkezik egy másfajta időbeliséggel. Azzal tudniillik, amelyet boldogabb és ideálisabb korokban időtlenségnek véltek.” Az időtlenségben felbukkannak azok a magyar írók is, a „ködlovagok”, akik Máraihoz igen közel álltak, s a 19. és 20. század fordulójának életérzését fejezték ki, tehát a háború és Trianon előtti korszak látomásaiból teremtettek ideálisabb világot, amelyben még csak fölsejlett az a rontás, amelyet például első mestere, Török Gyula már átélt és ábrázolt. Megrendítő az ellentét a jelen és az idealizált múlt között. Ez már csak tűnő emlék, a történelmi valóság épp úgy semmisítette meg, mint a humanizmust, amelynek legszebb hagyományait a háború utáni Nyugat-Európában is hiába kereste. A fokozatos szellemi leépülés ábrázolása a kötet egyik legszebb része. Értékvesztett és -vesztő korszak tanúja az író, s még emlékeit is kikezdték jelenének erőszakos, álértékeket erőszakkal preferáló történései.

1946-os nyugat-európai útjának élményeiről közvetlenül is számot adott az *Európa elrablásában*. A *Föld, föld!...*-ben azonban lehangolóbb a kép: a második világháború kifosztott vesztese érkezik Svájcba: „Az utast, aki a kelet-európai romok közül előmerészkedett, öklendezésre készítette a hörcsög jólét”, amely a humanizmus megszűnésének egyik jele. Európa ajándékozta a világnak az emberi mértéket, de Márai hiába kereste, mindenütt „rendszert” talált helyette, s a mérték – tapasztalata szerint – már nem az ember volt. Régebben Európát a szenvedély mozgatta: illúziók színezték és segítették a fejlődést, szenvedély hevítette a kalandot. Ez volt az igazi Európa, amelyik a háború után „másik Európa” lett. Ezért indult Svájcból Olaszországba. S közben fölrémlett benne, hogy már nem találhatja meg, mert a földrészt behálózták a hazugságok. Márai illúzióvesztésének egyik első, nagy vallomása ez, olvastán elgondolkodhatunk, vajon a háború következményei-e ezek a keserű, kiábrándult sorok, vagy hasonló érzéssel küzdő nemzedéktársaihoz hasonlóan fogalmazta-e meg a magára hagyott és maradt kis nép képviselőjének meggyőződését. Ez a prózaverssé forrósodott vádirat mindenesetre ismerős. Hasonló érzéssel, a magyar történelmi múlt áldozataira apellálva állt Illyés Gyula *A reformáció genfi emlékműve előtt*. A különbség az, hogy Márai szerint Európa saját múltját is elárulta hazugságaival, és hűtlenné vált hajdani humanizmusához, amely példadóvává tette a világban.

„Folyamatosan, szakmányba, olajosan, hibátlanul hazudtak Európában: a sajtó, a rádió, a könyvkiadás, aztán az új közlési médiumok, mindenféle nyomtatvány, a papírszemét, amivel megtömték a nyugati ember tudatát..., mindebből gőzölgött a hazugság, mint ahogy az öngyulladás mérgező füstje gőzölög fel egy trágyadombból. Ebben a században a Nyugat hazudott önmagának és a világnak. Örökké hazudott: azt hazudta, hogy »haza«, és trombitált hozzá valamilyen recsegő ünnepélyességet; de ez is csak hazugság volt, mert az érdekszövetkezetek, melyek a hazákat birtokolták, betéti társaság lehetőségeit látták a hazában. Vallás, mondták és hazudtak, mert egy demitizált illúzió organizációs homlokzata fedte el az omladékot, ami a vallásból megmaradt. Művészet, mondták és hazudtak, mert nem látomást

követeltek a művésztől, látomást, amelynek a valóságra visszasugárzó ereje, alkotó energiája van, hanem tömegárut, kommerciális vagy politikai bóvrit, amit adni és venni lehet. Emberi jogokról beszéltek és túrték, hogy minden emberit megalázó rendszerek elhatalmasodjanak. Hazudott a Nyugat hangos és a nyomtatott szóval; még a zenével is hazudtak, amelyből kilúgozták a melódiát és harmóniát, hisztérikus, rángatózó nyavalyatörős nyávogást tettek a helyébe. Ez a Nyugat, amelyre a háború gödrében úgy emlékeztem, mint a megmentő szamaritánusra, hazudott. Mit várhatunk, magyarok, ettől a Nyugattól, amelyet átfertőzött a hazugság? Segítséget és szolidaritást soha. Nincs más segítség számunkra, együttesen és személyesen, csak az idő.”

Válságérzését és kiábrándultságát fokozta, hogy tapasztalata szerint hatását veszítette az irodalom is, amely annak idején – még ifjúságában is – a nemes eszményeket a köztudatba vitte, „valami baj történt Nyugaton a könyvekkel”: „Mindenkinek volt könyve és egyre kevesebben vártak választ a könyvtől: ismereteket a könyvtől: ismereteket vártak vagy szórakoztatást vagy meglepetést, botrányt, rikító élményt, de választ már csak kevesen reméltek.”

A nagy francia írónemzedék tagjai közül még sokan éltek. Valéry szelleme néha hatott, Gide őszintesége is. „Camus ... szót kért, de nem volt ideje elmondani, amit akart.” Giraudoux fölött eljárt az idő. Martin du Gard bevonult a Pantheonba, Flaubert és Maupassant mellé, és a szobrok talapzatán a bevésés „inti a közönséget, hogy tilos reávizelni a műemlékre”. Proust nagy betetőzése még felrémlt, de a könyv „már nem az a hiteles hely, amelynek nemrégén még perdöntő szava és ereje volt”. Talán jelzi ezt az elmúlt vonzást és kisugárzást, hogy Amerikából Párizsba tette át székhelyét Márai fiatalságában Ezra Pound, „itt nyakalták a pálinkát a fiatal amerikai írók, Fitzgerald, Faulkner, a fogkefebajszos Hemingway és még sokan, akik elmenekültek a kommercionálisan álpuritán Amerika sivársága elől a Montparnasse-ra és Gertrude Stein Szajna-parti szemináriumában tanulták, hogy az Irodalom: Szó, amelyet ismételni kell, hogy ritmus, tehát energia legyen belőle.” Itt járt-kelt az asztalok között T. S. Eliot, „itt ült és várta a Nemzedék, hogy alakot kapjon”. De ezeket az alakokat többnyire már csak halványnak látták a háború után.

Mégis csodálatos élményt jelentett számára Nyugat-Európában lenni. Nem a felfedezés izgalma járta át, mint régen, hanem az utazás öröme. Közben pedig sejtette – s e vélekedésével nem volt egyedül – „hogy Európa elvesztette a háborút, többé nincs győztes Európa.” Hazatért, mert „lenézték”, s mert „üzent érte” a nyelv, írósa térfogata és anyaga:

„...Csak magyarul érted e szót: »Szeretlek«.
Pillangó, hattyú, csillag, angyalom –
E nyelven lesz csak több, mint fogalom
S ez a többlet halálos végzeted lett
A világ fénylik, nem vár senki, kába
Irammal mért vágatsz hazafele?
A nyelv üzent s a végzet szólt vele
Dajkád tárt karja ne várjon hiába...”¹²

1947 februárjában érkezett haza, s napról-napra olvashatott leleplezett „összeesküvésekről”, kegyetlen büntetésekről. Tudta, hogy a civilizáció új korszakába lépett, felgyorsult, az ember segítő eszközei és a világot bármikor elpusztító fegyverek

birtokába jutott. Úgy érezte: az emberiségnek nem maradt ideje hozzászokni a változáshoz:

„Útközben találok ismerősökkel, akiknek pontosan úgy nem volt semmiféle időszere tennivalójuk, mint ahogy nekem sem volt. Az egyik nemrég nemiszter volt, és most vállára vetett tarisznyával sétált a belvárosi utcákon, keresett valamilyen olcsó ennivalót. A másik nemrég író volt, és most riadtan kószált az utcákon, keresett valakit, aki elhiszi neki, hogy még mindig író, akkor is az, ha nincs módja többé szabadon írni. A harmadik nemrég nő volt, és megint harci díszben, festékesen és tollakkal sétált az utcán, keresett valakit, aki elhiszi neki, hogy nem nőimitátor, hanem még mindig nő. És a negyedik és a többi, aki szembejött: mind volt nemrég valaki, és már nem volt többé az, aki volt. Így ismergettük egymást. De ritka volt, aki vádaskodott vagy panaszkodott.

Az a laza talajbiztonság, amit egy megüledett, minden tökéletlenségében is emberszabású rendtartás jelentett számukra a közelmúltban, kifordult az emberek alól. Kevesen tudták bizonyossággal, milyen »osztályhoz« tartoznak, mert az osztályfogalom különösen megzavarosodott, ahogy a múltban a stréber sznobok előkapartak a családi lomtárból nemesi előneveket, úgy fitogtattak most egyesek sebtiben kiásott lakatos nagyapákat és szövönő nagymamákat. Mint aki a földrengés pillanataiban, kínjában, négykézláb jár, tenyérrel tapogatja a talajt, úgy kerestek az emberek a mindennapokban valamilyen társadalmi biztonságot. A karikatúra elpárolgott, de átmenet nélkül megjelent helyében az Új Osztály gúnyos csoportképe – a szalonkabátos sans-culotte-ok, a kínaicopfos zsebrák-bürokrácia.” Azt tapasztalta, hogy a terror gyorsult fel, és napról-napra erősödött benne a végleges szakítás – nem a nyelvvel és a magyar szóval – elhatározása. Ennek állomásait részletesen bemutatja, alighanem önmagyarázatképpen.

Párizsban került kezébe a békeszerződés szövege. „Benesék kispolgári, nacionalista, demokráciának álcázott sovén propagandája szerint győzedelmeskedett; diktátumok, mint huszonöt év előtt, visszaállították az 1938 előtti országhatárokat. Szülővárosom, a szépséges és nemes Kassa megint a csehek kezére jutott. A Felvidék színmagyar lakosságát megkérdezése nélkül, akarata ellenére kiszolgáltatták a cseh és szlovák mini-imperializmusnak. Olvasható volt a békeokmányban néhány szemforgató mondat a »népek önrendelkezési jogáról« – de ez csak poros szóvirág volt.” Másodszor kellett szembesülnie a történelem kiáltó igazságtalanságával... Itthon aztán tudatosult benne, „hogy ami elkezdődött, nem közjáték, hanem dráma”. Egyre sűrűbb lett a „pókháló”, amelyet a kommunisták sebesen fontak. „Ami tegnap még természetes volt – politikai pártok, sajtószabadság, félelem nélküli élet egyéni vélemény szabadsága –, másnapra is volt még, de vértelenebbül.” Ki akarták lúgozni az emberek tudatát. El akarták pusztítani az emberi öntudatot és önbecsülést. Akivel tegnap beszélgetett, mára eltűnt. Írósága térfogata teljesen megváltozott.

„Lapokba, folyóiratokba nem írtam többé, »műsoromat« – mint a közeledő ellenséges berepülések pillanataiban, a háborúban mondották a rádiók – »beszüntettem«. A lárma fülsiketítő volt a lapokban, folyóiratokban. Kiadtam még kötetben egy útinaplót, és megjelent első két kötete annak a trilógiának, melyet a háborúban írtam: a hitleri idők kispolgári, plebejusi anarchiájának démonizmusát szerettem volna ábrázolni a regényben. A kommunista sajtó sortüzet adott le ezekre a könyvekre.

Egy Moszkvából visszaérkezett marxista bölcselelővel – nagynevű kommunista irodalmár volt, nemzetközi híresség – terjedelmes tanulmányt írtak erről a Hitler-világot elemző regényről: ez a felháborodottan vádaskodó tanulmány a regény hőseinek egyes kijelentéseit úgy mutatta, mintha azok az író véleményét is tükröznék. Első olvasásra bajos volt megérteni, mi készíti ilyen vérhabos lihegésre a hűvös-fölényes marxista ítészt, de végül, áttetsző fordulattal, megmutatkozott a mérges írás igazi értelme: az erőszak elítélése, a totalitárius lelkiállapot bírálata dühítette fel a kommunista kritikust, aki suba alatt magára vette – és a kommunisták ellen vargabetűvel végrehajtott támadásnak gyanította – azt, amit a hitleri erőszokról és totalitarizmusról írtam. Felelni nem volt érdemes, mert a neves bölcselelő nyilvánvalóan csak azt hallotta, amit hallani akart, tehát a tulajdon hangját. (A trilógia harmadik kötetét már nem adtam közzé – ma is a fiókban porosodik.)

Műsoromat beszüntettem; a fióknak írtam; tehát úgy dolgoztam, ahogy, karikatúra koromban, néha már szerettem volna: tökéletes magányban, visszhang nélkül, s mégis közel egy nyelvi közösséghez, amelytől a múltban néha keserű csalódások és keserves tapasztalatok választottak el. Úgy éltem, mint akinek nincs már módja ahhoz, hogy valakihez beszéljen, de végre módja van, hogy valakikkel együtt hallgasson.”

Voltak, akik túlélésre rendezkedtek be, mások az öngyilkosságot választották. Nem bírták tovább, mert „féltek”. Elkövetkezett a pillanat, amikor úgy érezte, el kell mennie. Még megélt, megkapta a honoráriumát a Révaitól, de újságba már nem írhatott. Ekkor már figyeltek azokra az írókra, akik „hallgattak”. (A *Magyarok* című lapban hosszú vita folyt erről.) A „polgári” kitétel megbélyegző lett, megkezdődött az írók csalogatása, hogy jelenlétükkel, tekintélyükkel igazolják a rendszert. „Ez volt az idő, amikor megértettem, hogy el kell mennem az országból – nem csak azért kell elmenni, mert nem engednek szabadon írni, hanem elsősorban és sokkal inkább azért, mert nem engednek szabadon hallgatni.” Egy ideig még alkudozott magával, de az a gondolat, hogy önként herélje ki magát, és aztán odaállhat „énekes eunuchnak a kasztráltak kórusába”, elriasztotta. „Mi várt reám, ha itt maradok? Megtűrt és szálnalmas alak leszek, akinek odadobják a kegyelemkenyeret.” De előbb „...elég fátyolos hangon önkritikát gyakorolni, bevallani, hogy tévedtem, amikor megszülettem és aztán az kell belőlem, aki vagyok... és megígérni, hogy a jövőben átképezem magam, felhagyok a polgári humanizmus bűnös rögeszméivel és a haladó, szocialista értelmiség egyik levelező tagja leszek.”

Érdemes ezen az áron feladni a szabadságot? – kérdezte magától. „Gyűlölni nem szabad, de elválni szabad” – mondogatta Martin du Gard-ral, és megkezdődött az utolsó felvonás: a búcsú. El kellett búcsúznia attól az önmagától, aki csak a szülőföldjén volt „Én”. És el kellett búcsúznia minden egyébtől. Csak emlékeit akarta magával vinni, s ezért megszállottan olvasta azokat az írókat, akiket ma „kismesternek” neveznek. „Elfeledett magyar írók műveit olvastam egy éven át” – írta, s mintha saját sorsára ismert volna az övékben: „Ezeknek az íróknak a környező világ nem adta meg az oxigént, ami nélkül nincs szellemi élet: a hívást, azt a jelbeszedszerű szolidaritást, ami... erőt ad a sikertelen íróknak is.” Joggal érezhette úgy, hogy ő is légszomjjal küzdene, s hiába remélné a szolidaritás megnyilvánulásait.

Az Akadémián elbúcsúzott Arany János hagyatékának megmaradt kézirataitól, s vele a magyar irodalomtól. Felkereste kiadóját – erről már másutt szó esett –,

kezet szorított Illés Endrével, akire néhány értéktárgyát bízta, s egy újabb svájci meghívás teljesítésére útlevelet kapott. Egy barátjával ült az elhagyott budai vendéglő kertjében. Búcsúestje volt.

El kell mondanom ezzel kapcsolatos emlékem. Nem este volt, hanem délután. Apám, aki a Révainál a Márai-sorozatot gondozta, magával vitt a Margit utcai vendéglőbe. Ma is működik. Többször és aggodalmasan lelkemre kötötte, viselkedjek rendesen, neki egy íróval – „bácsival” – lesz találkája.

Nemsokára megjelent egy igen magas, zárkózott férfi. Cseppet sem látszott rokonszenvesnek. Láthatóan nem tudott mit kezdeni velem. Beszélgettek, én pedig unatkoztam.

Egyszerre azt mondta: „Gyurka, én elmegyek.” Felálltak, kezet fogtak. Csodálkoztam, apám milyen komoly és szertartásos. Megvallom, én örültem, hogy elmegy.

Negyedszázaddal később, kicsit irodalmiasítva olvastam ezt a jelenetet. Azóta is összeszorul a szívem szégyenemben.

Mint ahogy szívszorító a *Föld, föld!*... lezárása is:

„Az Arlberg-expressz kora délután indult Budapestről, és éjfél után ért az ennsi hídra. Megint belépett a fülkébe az orosz katona és kérte az útleveleket. Megvizsgálta a pecséteket, visszaadta az okmányokat, közömbösen becsukta a fülke ajtaját.

Az éjszaka csendes volt. A vonat zajtalanul indult. Néhány pillanat múltán elhagytuk a hidat, a csillagos éjszakában utaztunk tovább, egy világ felé, ahol nem vár senki. Ebben a pillanatban – életemben először – csakugyan félelmet éreztem. Megértettem, hogy szabad vagyok. Félni kezdtem.”¹³

JEGYZETEK:

1. Borbándi Gyula: *Márai Sándor és az emigráció*. In: „Este nyolckor születtem...” *Hommage á Márai Sándor*. (Szerkesztette: Lőrinczy Huba és Czetter Ibolya). Szombathely, 2000. 287–300.
2. Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai levelek, emlékek*. 2000. 56. Az írók általában komor, a társaságot nem kedvelő emberként jellemezték. Szőnyi Zsuzsáékkal (férje, Triznya Mátyás festőművész volt, róla nevezték el a római magyar emigráció legendás törzshelyét, Triznyakocsmának) való találkozásai és levélváltásuk azt igazolja, a hasonló érdeklődésűekkel szívesen teremtett kapcsolatot, és elbűvölő társasági lény tudott lenni.
3. Uo. 54.
4. Uo. 57.
5. Fried István: *Summázat*. In: „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba.” (*Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról*). 1998. 205.
6. Márai Sándor: *Rómában történt valami*. Toronto, 1971. A könyvhöz fűzött Jegyzetben (201–206.) részletesen írt műve keletkezésének körülményeiről.
7. Loránd István: *Edward Gibbon, a felvilágosodás nagy történetírója*. *Világosság* 1971. 7. sz.
8. *Föld, föld!*... (1972.) 167–168. Az idézet Verses könyvéből való. Egy-egy fejezetet ezek az idézetek alkotnak, a prózai szöveg kiegészítéseként.
9. Joel, 2. 25.
10. Bőséges adatok találhatóak a PIM által őrzött Barta Sándor hagyatékban.
11. Angyalosi Gergely: *Történelem és fikció*. In: „Este nyolckor születtem...” *Hommage á Márai Sándor*. (Szerkesztette: Lőrinczy Huba és Czetter Ibolya). Szombathely, 2000. 147–156.
12. Az idézet a Verses könyv része
13. Az idézetek az első, 1972-es kiadásból valók. (Stephen Vörösváry) Weller Publishing, Toronto